

Фещенко Валентина Михайлівна

*д.е.н., професор кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ НАУКОВИХ СТУДІЙ: МІСЦЕ ЕКОНОМІЧНОГО ВЧЕННЯ К.МАРКСА

200 років від дня народження К. Маркса – великого мислителя ХІХ ст., діяльність якого була пов'язана з різними сферами економічної науки, філософії, соціальними та політичними рухами, – це не тільки поважна історична дата, але й слухна нагода, щоб звернутися до інтелектуальної спадщини К. Маркса, привід для критичного переосмислення й детального дослідження його наукових праць та політичних висновків.

З цією метою в світовому науковому просторі вже проведено або анонсовано низку відповідних науково-практичних заходів. Зокрема, у вересні 2017 р. в Ліоні відбулася конференція, організована дослідницьким центром Triangle та European Journal of the History of Economic Thought, у цьому ж місяці були проведені наукові читання в Державній публічній історичній бібліотеці Росії. Заплановані наукові конференції у Німеччині (травень 2018 р.), Індії (червень 2018 р.), симпозіум у Японії (грудень 2018 р.) та інші. Зазначену мету переслідували й організатори сьогоденного Круглого столу «Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть».

До вивчення та оцінки інтелектуальної спадщини К. Маркса впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. зверталосся багато видатних, відомих і менш відомих вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних. Серед них М. Блауг, Дж. М. Кейнс, Й. Шумпетер, Р. Хайлбронер, В. Вигодський, А. Гальчинський, О. Гош, А. Коган, С. Мочерний, Р. Нурєв, Н. Розенберг, М. Розентальта багато інших дослідників. Серед присутніх тут, мабуть, кожний так чи інакше цікавився працями К. Маркса. Процес критичного пізнання, аналізу та оціночних суджень марксистської економічної теорії був непростим, суперечливим (іноді,

кардинально протилежним) в різних країнах та в різні історичні періоди і розтягнувся на досить тривалий час.

Як відомо, на сучасників учення К.Маркса не справило такого впливу, як на його послідовників у ХХ ст. Він не читав регулярних курсів у жодному з більш чи менш відомих європейських університетів, не вів протягом тривалого часу постійної рубрики в газетах чи журналах, не був членом редколегії популярних періодичних видань [1, с. 7]. За життя він опублікував лише невелику частину своїх наукових праць (виданих невеличким накладом і в різних країнах), залишивши Ф. Енгельсу та деяким іншим ученим рукописи, щоб їх розшифрувати, доопрацювати, а вже потім опублікувати. Час видання творів К.Маркса розтягнувся більш, ніж на сто років. Є багато текстів, які й досі не оприлюднені. Розуміння ж спадщини вченого, за висловом Й. Шумпетера, почалося зі зняття «сакральності» з його творів, сприйняття К. Маркса як людини і дослідника, який може помилятися і в праві змінити свою думку під дією обставин чи нової інформації, що відкрилася.

Сам Й. Шумпетер, вимогливий і жорсткий в оцінках, досить неоднозначно висловлювався щодо теоретичних надбань К. Маркса. У праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) він високо оцінював К. Маркса як соціолога, пророка; відмічав його пристрасну мову викладу «Капіталу». Особливо важливим у його теорії вважав тлумачення еволюції як процесу, що генерується самою економічною системою, а також актуальну й сьогодні ідею К. Маркса про поєднання економічної історії з економічною теорією, справедливо вважаючи, що остання без історичного контексту суттєво втрачає у глибині аналізу та обґрунтованості висновків [2, с. 90-91].

Разом з тим, у Й. Шумпетера є висловлювання щодо дуже скромних досягнень К. Маркса в галузі економічної теорії, і що він лише використав і адаптував поняття та передбачення Рікардової економічної теорії [2, с. 9].

Високо оцінював системний підхід К.Маркса до вивчення капіталізму М. Блауг [3, с. 207]. Гуманістичну доміную у творчості автора «Капіталу» досліджував А. Гальчинський.

Сьогодні марксизм втратив ту популярність, яку мав у кінці XIX та протягом XX ст. Науковий інтерес до марксистського вчення наразі зосереджений навколо критики його засадничих положень та політичних висновків, особливо у пострадянських та постсоціалістичних країнах. Але й в реаліях XXI ст. його ідеї викликають інтерес та жваві наукові дискусії, по-різному інтерпретуються, досліджуються у працях сучасних учених. Певною мірою цей критичний підхід до Марксової економічної теорії було започатковано ще на зламі XIX-XX ст. в західноєвропейській економічній думці у працях Е.Бем-Баверка, Е.Бернштейна, К.Каутського, в наукових працях російських вчених та політичних діячів: П.Струве, В.Плеханова, Л.Троцького, а також у дослідженнях представників української економічної думки М. Зібера, С. Булгакова, А. Вольського, Б. Кистяківського, С. Подолинського, І. Франка, М. Туган-Барановського та інших.

В їхніх працях економічне вчення К. Маркса було піддане аргументованому критичному переосмисленню. Йшли жваві дискусії навколо основних положень марксизму та його категоріального апарату. Тому аналіз еволюції поглядів провідних українських вчених на найважливіші тези марксистської економічної теорії: вартість, додаткову вартість, економічні кризи, класові суперечності, майбутнє капіталістичної системи важливий для розуміння процесу формування понятійного апарату сучасної економічної науки; а також для розкриття творчого внеску українських економістів щодо зазначених категорій (науково-природниче обґрунтування праці С.Подолинським, інвестиційна теорія циклів та синтетична теорія цінності М.Туган-Барановського та ін.).

Марксистське економічне вчення, як відомо, стало логічним завершенням системи поглядів, в основі якої лежала концепція трудової теорії вартості класичної школи політичної економії. Після публікації I тому «Капіталу» ідеї К.Маркса набули популярності не тільки в західноєвропейській науці. Вони поширилися в Центральній та Східній Європі, в тому числі і в Російській імперії, куди входила частина українських земель. Через захоплення марксизмом в останній третині XIX ст. пройшло багато українських професійних і непрофесійних економістів. Серед них:

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

М.Зібер, В.Железнов, Б.Кистяківський, С.Подолінський, М.Ратнер, М.Туган-Барановський, І.Франко та ін.

М.Зібер був одним із перших учених, хто відгукнувся на публікацію першого тому «Капіталу» К.Маркса. За умов майже повної відсутності відгуків у західних наукових джерелах для К.Маркса була особливо важливою ґрунтовна оцінка українським вченим його фундаментальної праці. В своїй магістерській дисертації «Теория ценности и капитала Давида Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями» (1871), а також в низці праць, зокрема:

«Экономическая теория Карла Маркса», «Несколько замечаний по поводу статьи Ю.Жуковского» «К.Маркс и его книга о капитале», «Б.Чичерин contra К.Маркс» та інших М.Зібер виклав зміст «Капіталу», розкрив сутність трудової теорії цінності Рікардо – Маркса та марксистської схеми суспільного розвитку.

Проте позитивний відгук М.Зібера на I том «Капіталу» зовсім не свідчив про беззаперечне сприйняття ним марксистського економічного вчення. В ряді положень погляди дослідників суттєво розходились. М.Зібер не поділяв марксистську ідею класової боротьби і радикально-революційного перетворення суспільства. В своїх суспільних поглядах він виступав як гуманіст, прихильник демократичних реформ та еволюційного шляху економічного розвитку. Майбутнє вчений пов'язував з державним соціалізмом, в якому держава та економічна кооперація суспільства можуть поєднатися в одне ціле.

Серед прихильників марксистського економічного вчення був також відомий громадсько-політичний діяч XIX ст., засновник української школи фізичної економії С.Подолінський. Під впливом «Капіталу» К.Маркса він опублікував низку праць, зокрема заборонену в Російській імперії працю «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). В ній, ґрунтуючись на вченні Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості, вчений проаналізував процеси розшарування українського пореформеного села та зародження капіталістичних відносин, розкривши його основні форми в українському господарському середовищі: «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток» [4, с. 139].

Проте вже в наступному дослідженні – «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880) – для С.Подолинського характерним стає ширший за Марксовий погляд на процес створення додаткової вартості та розвиток людського суспільства загалом. Уперше в історії науки С.Подолинський проголосив ідею про здатність людини в процесі праці зберігати і нагромаджувати сонячну енергію та зробив спробу поєднати аналіз праці людини з розподілом енергії на поверхні землі та «погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями» [4, с. 64]. На жаль, Ф.Енгельс, якому К.Маркс переслав зазначений твір, не зрозумів і не підтримав ідею С.Подолинського, через що наукове відкриття українського вченого отримало визнання лише через сто років.

Важливе місце посідало марксистське економічне вчення у творчості видатного українського мислителя, поета і громадського діяча І.Франка. Йому ми завдячуємо перекладом українською мовою 24-го розділу I тому «Капіталу» К.Маркса, який він вважав дуже важливим для розуміння сутності основних етапів генези капіталістичного виробництва. З марксистських позицій І.Франко дав визначення основних категорій політичної економії, зокрема: товару, його мінової і споживчої вартості; розкрив сутність грошей, капіталу; розуміння додаткової вартості, ренти тощо. Разом з тим, аналіз наведених категорій підпорядковувався українським вченим не лише науково-теоретичним цілям, але, насамперед, завданням соціального характеру: розкрити механізм капіталістичної експлуатації, привернути увагу суспільства до суперечностей існуючого ладу та необхідності розробки державних заходів щодо їх розв'язання.

У своїй світоглядній еволюції І.Франко пройшов від раціоналізму й позитивізму до еволюціонізму, від щирого захоплення К.Марксом до глибокої критики його теоретичних положень, наголошуючи на шкідливості некритичного сприйняття марксистського вчення та необхідності «розвіяти міф про месіянство та непомилковість марксизму».

Предметом глибокого аналізу та критичного осмислення було марксистське вчення у працях відомого українського вченого-економіста і громадського діяча М.Туган-

Барановського. На початку своєї наукової діяльності, він в цілому поділяв марксистські погляди, зокрема трудову теорію вартості. Однак, це не завадило йому в одній із перших своїх наукових праць – «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» – викласти власну синтетичну теорію цінності, поєднавши трудову теорію вартості з теорією граничної корисності. З марксистських позицій М.Туган-Барановський вів полеміку з представниками народницької течії економічної думки щодо перспектив розвитку російського капіталізму, а докладне вивчення схем суспільного відтворення капіталу К.Маркса було використане українським дослідником при розробці власної інвестиційної теорії циклів. Разом з тим, відаючи належне школі Маркса-Енгельса за найбільш глибоке пояснення криз, М.Туган-Барановський вважав, що «аналіз Маркса лишився незакінченим і невикористаним ним самим для якихось загальних висновків. Його знамениті схеми лишилися без логічного завершення» [5, с. 250]. Спираючись на попередні дослідження, М.Туган-Барановський дав принципово нове бачення циклічного характеру розвитку капіталістичного господарства, створивши на цьому підґрунті всевітньовідому теорію криз та економічної кон'юнктури.

Особливо помітними стали розбіжності М.Туган-Барановського з марксизмом в кінці 90-х рр. XIX – на початку XX ст. Зокрема, у працях «Нарис із новітньої історії політичної економії та соціалізму» (1903), «Теоретичні основи марксизму» (1905) український вчений як один із лідерів «легального марксизму» (поряд зі П.Струве, Б.Кістяківським, С.Булгаковим) критикує К.Маркса за занадто широке використання тези про класову боротьбу, за змішування розуміння цінності й вартості, за необґрунтованість тези щодо абсолютного зубожіння робітничого класу, за розробку теоретичної моделі соціалізму, в якій немає місця творчій свободі людини, тощо. Тобто, йшлося про спростування засадничих положень марксистської теорії. М.Туган-Барановський наголошує на необхідності відходу від марксистських базових принципів аналізу суспільства: «Мені необхідно розмежуватися з марксизмом... Марксистська догма має бути розбита, вона досі... панує в умах» [6, с. 100].

Такий перегляд марксистського економічного вчення пояснювався в науковій літературі (І.Франко, М.Туган-Барановський) тим, що марксизм, сформований всередині ХІХ ст., став теоретичним осмисленням капіталізму епохи вільної конкуренції. Реалії на зламі ХІХ–ХХ ст. йшли урозріз з емпіричним матеріалом, який вивчав свого часу К.Маркс. Відповідно й висновки німецького вченого суперечили новим умовам суспільної еволюції.

Однак, навіть не сприймаючи політичних висновків марксизму, М.Туган-Барановський з глибокою повагою ставився до своїх попередників у сфері теоретичного аналізу. Так, у передмові до третього видання своєї фундаментальної праці – «Основи політичної економії»(1909) він зауважував: «Присвячуючи свою книгу Кене, Госсену і Марксу, я хотів віддати належне тим ідейним впливам, яким вона зобов'язана своїм виникненням» [7, с.VI].

Таким чином, марксистське економічне вчення отримало глибоке критичне осмислення та креативний розвиток в працях провідних представників української економічної думки останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. У цьому теоретичному протистоянні українська економічна думка зростала, збагачувалася, набувала світового звучання. З іншого боку, незважаючи на всі суперечності теоретичного доробку К.Маркса, дискусії навколо яких тривають до сьогодні, марксистська теорія стала невід'ємною частиною сучасних наукових уявлень про суспільство та закони його розвитку, а здійснене К.Марксом дослідження економічних проблем капіталістичної системи господарства лягло в основу наукових розробок ХХ-го ст.

1. Нуреев Р. «Капитал» К.Маркса vs «Развитие капитализма в России» В.И.Ленина: единство и различия // JOURNAL OF INSTITUTIONAL STUDIES (Журнал институциональных исследований). – Т. 10. – № 1. – 2018. – С. 6-23.

2. ШумпетерЙ. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса [Текст] / пер. с англ.Н.В.Автономовой, И.М.Осадчей,

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

под науч. Ред В.С.Автономова. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 416 с.

3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: «Дело Лтд», 1994. – 720 с.

4. С.Подолінський. Вибрані твори / Упоряд. Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.

5. Туган-Барановский М. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. – М.: Наука; РОССПЭН, 1997. – 574 с.

6. Письма М.И.Туган-Барановского А.А.Кауфману...// Неизвестный М.И.Туган-Барановский. – СПб.: Нестор-История, 2008.

7. Туган-Барановский М. Основы политической экономии . – 3-е изд., перераб. – Пг.: Изд-во «Право», 1915. – 1X, 593 с.

Леоненко Петро Михайлович

д.е.н., професор, віце-президент, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління»

МІСЦЕ ТА ЗМІСТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ МАРКСИЗМУ В НОВІТНІХ КЛАСИФІКАЦІЯХ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Дослідження питань неоднозначного відношення представників різних наукових шкіл і напрямів економічної та фінансової наук до теорії К.Маркса і марксизму, на наше глибоке переконання, необхідно здійснювати з урахуванням щонайменше таких чотирьох теоретико-методологічних положень. По-перше, загальної еволюції суспільствознавчих наук, особливо їх методології. По-друге, специфіки етапів розвитку економічних і фінансових теорій. По-третє, особливостей дискусій щодо місця та змісту економічної теорії К.Маркса і марксизму в різних класифікаціях науки. По-четверте, змін в осмисленні й трактуванні марксизму в постсоціалістичних країнах. Лише з урахуванням цих положень можна переконливо пояснити ряд явищ і процесів, пов'язаних з